

DUPCSIK CSABA

KÉT KÖNYV AZ ETNIKAI/NEMZETI/NEMZETISÉGI KISEBBSÉGEKRŐL

Az itt található két recenzió természetesen külön-külön is olvasható. Ugyanakkor egy érdekes kombinációban kiegészítik egymást, mivel

- mindkettő az etnikai/nemzeti/nemzetiségi kisebbségekről szól;
- mindkettő kritikusan viszonyul a magyarországi kisebbségpolitikai hagyományokhoz, s általában az etnikai/nemzeti/nemzetiségi diskurzus történelmileg domináns változatához;
- ugyanakkor elméleti előfeltevéseik és módszereik tekintetében homlokegyenest ellentmondanak egymásnak.

Leegyszerűsítve úgy is mondhatjuk, hogy míg a recenzens az egyik írásban a „konstruktivista”, addig a másik írásban a „szubsztancialista” megközelítés alkalmazásait ismerteti. A recenzens azt reméli, hogy a páros tárgyalás segítségével világossá teheti: amikor az egyik vagy a másik megközelítéssel vitába száll, az nem jelenti azt, hogy az adott megközelítést eleve, teljes egészében elvetné; az ilyen bíráló megjegyzések tehát nem jelentik, hogy „átállt a másik oldalra”.

A „másik oldalt” természetesen módszertani értelemben véve. ☺

Feischmidt Margit (szerk.) 2010. *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*, Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet.

Egy ilyen terjedelmes gyűjteményes kötetet, mint az *Etnicitás – különbségteremtő társadalom*¹ nehéz igazságtalanság nélkül ismertetni. Ha a recenzens megpróbálja a 29 szerző mind a 28 írását (vagy akár csak azok többségét) röviden összefoglalni (vagy akár csak megemlíteni), akkor írása könnyen válik széteső mozaikká. Ha viszont egy gondolatmenet ívére fűzi fel recenzióját, akkor írása – túl azon, hogy elkerülhetetlenül szelektálni kényszerül a kötet tanulmányai között – könnyen abba a hibába eshet, hogy szerzője saját „rögeszméit” kéri számon az ismertetendő kötet szerzőin.

Írásomban egyfajta „kompromisszumos” megoldással kísérletezem: egy tanulmányt fogok viszonylag részletesebben tárgyalni, s ennek kapcsán (illetve az ismertetés második felében) említek, illetve idézek más cikkeket. Sajnos, korántsem a kötet valamennyi írását, amiért előre is kérem az érintettek elnézését. A fent említett, részletesebben tárgyalandó cikk a kötet szerkesztője, Feischmidt Margit bevezetője („*Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában*”, 7-29.). Az önmagában is kitűnő tanulmány „kiemelését” az is indokolta, hogy elsősorban ennek az írásnak – és a mögötte rejlő szerkesztői munkának – köszönhető, hogy a két és fél tucatnyi szerző cikkegyüttese képes „*egyetlen egységként*” (7.) működni.

Feischmidt ebben az írásában felvázolja az etnicitással kapcsolatos kurrens kutatások és megközelítések térképét, amelyen elhelyezi ezt a kötetet is. Egy olyan didaktikus leegyszerűsítéssel, amelyet a szerző nem enged ugyan meg magának, de egy recenziótól talán elfogadható: az etnicitás-elméletek utolsó mintegy fél évszázadának fő tendenciája a szubsztancialista (vagy esszencialista) megközelítéstől való távolodás. Az szubsztancializmus alatt olyan felfogást érthetünk, amely szerint az etnicitás egy jól meghatározható tulajdonság, diszpozíció, identitáselem, stb. stb. amelynek a.) megléte vagy b.) meg nem léte adott emberek esetében jól eldönthető. Az a.)-val rendelkező személyek összessége alkotja az etnikumot, „egy népet”, amely ebben a felfogásban

¹ A továbbiakban: *Etnicitás*; a külön nem jelölt oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

általában nem egy rendezetlen halmazt jelent, hanem cselekvőképességgel, célokkal, „küldetéssel” bíró kollektív létezőt. A szubsztancialista felfogások rendszerint a korokban meglévő (vagy igen gyakran: áhított) etnikai kategorizációkból indulnak ki, amelyeket ahistorikus módon rávetítenek a korábbi történelmi korszakokra is („népünk már évezredek óta...”). Az ilyen etnicista esszencialista beszédmódban az etnikumhoz tartozás egyrészt mintegy automatikusan kisarjad a közös nyelv, közös kultúra és a közös sors misztériumából – másrészt az etnikumhoz tartozók felelős, tudatos, értékvezérelt cselekvését is megköveteli (vagy legalábbis megkövetelné).²

A recenzens „megelégedne” egy kétosztatú skálával is,³ tehát azokat a megközelítéseket, amelyek megtették a döntő lépést a szubsztancializmussal való szakítás terén, gyűjtőnéven „társadalmi konstruktivistáknak” nevezné; „döntő lépésnek” pedig azt a szemléletet tekinti, amely szerint az etnikai csoportok és –identitások nem természetből adott jelenségek, hanem társadalmi folyamatok hozták létre, tartják fenn vagy módosítják azokat. Mint a kötet egyik kulcsmondata megfogalmazza: „*az etnikai csoportok azonban nem vannak, hanem létrehozzák őket [kiemelés az eredetiben – D. Cs.]...*” (12.) Kik hozzák létre az etnikai csoportokat, milyen „*etnopolitikai projektek*” jegyében, milyen „*céllal*”, milyen szituációkban – az *Etnicitás* szerzői számára ezek a legfontosabb teoretikus kérdések.

„*A szubsztancialista nyelvezet szinte automatikusan arra készítet bennünket, hogy identitást, cselekvőképességet, érdekeket és akaratot tulajdonítsunk a csoportoknak*” – idézi Feischmidt egy néhány évvel korábban született saját írását (id. 13.). Az állítással egyet tudok érteni, úgy vélem azonban, hogy a szerző túl tágra veszi azon írások körét, amelyeket – szerinte – ilyen nyelvezet jellemez. Az éppen általa felhozott példát véve: az 1990-es évek végének „*Ki a cigány?*” vitájában Ladányi János és Szelényi Iván (a továbbiakban: LSz – D. Cs.) a roma kategória szituativitása mellett érveltek, „*míg Kertesi Gábor és munkatársai [mindenekelőtt Kemény István és Havas Gábor; a továbbiakban: KKH – D. Cs.] a társadalomtudományi realizmus... álláspontját*

² Hasonló kettősséget tapasztalhatunk egyébként számos más, politikai ideológiaként is funkcionáló, vagy politikai ideológiák alátámasztására is használható szubsztancialista megközelítésnél.

³ Feischmidt tipológiája ugyanis ennél kidolgozottabb, a recenzens azonban – mély sajnálkozással, de – terjedelmi okokból lemondott ennek részletesebb ismeretetéséről.

képviselték...” (14.) Leegyszerűsítve: a „realizmus” jelen esetben még nem azonos a szubsztancializmussal, de már egy rossz lépést jelent ebbe az irányba. Folytatva az idézetet: „*Ezzel együtt a két álláspont nem különbözött olyan nagyon egymástól, mint azoknak a kvalitatív kutatók[na]k a szemléletétől, akik pont erre a momentumra fókuszálnak: hogyan lesz valaki mások szemében cigány, miközben pedig magát nem tekinti annak.*” (14.) Véleményem szerint azonban a két megközelítés a realizmus/konstruktivizmus elméleti dimenziója mentén *egyáltalán nem különbözött egymástól*. Mind LSz, mind KKH a „cigány” kategória „csináltsága” mellett érvelt, mindketten abból indultak ki, hogy a nem roma környezet konstrukciójáról van szó, mindkét álláspont szerint nem a „rasszjegyek”, nem a nyelv vagy a kultúra „objektív” sajátosságai határozzák meg azt, hogy valakiből roma lesz, hanem a külső környezet minősítése. LSz és KKH abban is egyetértenek, hogy „a környezet minősítését” nem csak a (potenciális) minősítettek társadalmi pozíciója határozza meg, de a minősítő pozíciója, illetve azon szituáció jellege is, amelyben ez a minősítés létrejön.

Nem véletlenül lepődött meg az előbbi szerzőpár, amikor az utóbbiak részéről heves bírálatot kaptak. Kertesi azonban módszertani jellegű kifogásokkal élt, mint kifejtette: teljesen hasonló problémákkal találkozunk *minden más társadalmi kategória kapcsán is*. Ha viszont nem akarunk megállni a „*minden társadalmi konstrukció, még a »társadalmi konstrukció« fogalmának konstrukciója is*” típusú, egyébként tartalmilag helyes általánosításánál, akkor mégis kísérletet kell tennünk arra, hogy meghatározzuk annak a populációnak a körét, amelyre a minket érdeklő kategória hatálya kiterjed.

Véleményem szerint ebből nem az következik, hogy KKH „*a társadalomtudományi realizmus álláspontját képviselte*”, tehát hogy a fent leírt módon esszencializált létezőnek tekintették a romák/cigányok csoportját. KKH szerint sem korrekt, hogy a többség, az önidentifikációt figyelmen kívül hagyva, emberek tömegét címkézi „cigánynak” – de, tették hozzá, szociológusként magunkat csapnánk be, ha vizsgálatunk során figyelmen kívül hagyjuk ezt a kategorizációt. Álláspontjuk „csak” azt jelentette: *ha mondjuk országos reprezentatív vizsgálatot akarunk végezni*, akkor valamilyen kritériumrendszer alapján, de meg kell határozni azon populáció körét, amelyre kiterjed a vizsgálni kívánt kategória. KKH szerint *meg is lehet határozni* ezt a kört⁴

⁴ Kertesi hangnemének ingerültségét az válthatta ki, hogy míg ők kifejeztek, komoly erőfeszítéseket tettek a meghatározási és mérési problémák megoldására, addig LSz észéje „közös

– a meglehetősen tág hibahatárok között,⁵ amelyekbe pedig nem csak mintavételi és mérési problémákat, hanem a konstrukció szituativitásából és változékonyságából adódó bizonytalanságokat is „beleszámították” (pontosabban: becsülték).

KKH tehát kimerevíti egy dinamikus, erősen szituációfüggő folyamat mozgóképének egy kockáját, mivel úgy véli, hogy választott módszerével csak ilyen módon képes a jelenséget megvizsgálni – ha nem tévedek, ezt a leírást Feischmidt Margit is el tudja fogadni. Ő ugyanakkor kritizálja ezt a megközelítést, mivel szerinte „*a csoport vizsgálata*” óhatatlanul a fent leírt értelemben vett szubsztancialista megközelítéshez vezet (vagy legalábbis vezethet). Feischmidt – vagy például az általa hivatkozott Brubaker – érvelése alapján a „csoportizmus (groupism)” ilyen „*hatásait elkerülendő, csoportok helyett kategóriákkal kell dolgozni*” (13.). Feischmidt mintha nem fogadná el, hogy „*a csoport vizsgálata*” nem okvetlenül jelent szubsztancializmust, jelentheti „pusztán” azt is, hogy próbáljuk meghatározni (megbecsülni) egy kategória tipikus, rendszeresen visszatérő és/vagy jellemző használati körét. Hogy ezáltal a kategória használata hozza létre a csoportot, amelyet állítólag leír? Persze: „*a megértés céljából... a valóságba bele kell értenünk a valóság társadalmi reprezentációját, pontosabban ezen reprezentációk harcát... A harc célja olyan hatalom kizárólagos birtoklása, amelyből lehetséges láttatni és elhitetni, megismertetni és elismertetni, egyszóval kikényszeríteni a társadalmi világ legitim definícióját, azáltal pedig csoportokat teremteni és csoportokat megszüntetni. [Amikor]... a társadalmi világ egyfajta szemléletét... sikerül elfogadtatni egy csoport egészével, akkor ezek az elvek létrehozzák a jelentést és a jelentésről szóló közmegegyezést különösen a csoport azonosságáról és egységéről; ez pedig már a csoport azonosságának és egységének ténye*” – fogalmaz például Bourdieu.⁶

nevezőre” vonta őket más, ugyanezen kérdést teljesen reflektálatlanul, mellékesen kezelő adatfeldolgozásokkal. Mindezzel természetesen csak magyarázni kívánom a vita kialakulását, illetve annak hangnemtét, nem pedig minősíteni.

⁵ A 2003-as vizsgálatban például Kemény István és munkatársai „520 ezer és 650 ezer között” adták meg azok számát, akiket nem roma környezetük cigánynak minősített (Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella [2004] *A magyarországi cigányság, 1971–2003*, Budapest: Gondolat – MTA ENKI, 11–12. o.)

⁶ „Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez.” ford. Dardák Tibor, *Szociológiai Figyelő*, 1985/1. sz. 7-22. o

Nem létezhetnek azonban olyan helyzetek, amikor a kutató „*nem felejt el*” Bourdieu figyelmeztetését,⁷ de kénytelen nyitott szemmel belesétálni a csapdába? Nem lehet, hogy például a „csoport” kategóriája és a „kategória” kategóriája közötti választást nem annyira metaelméleti megfontolások, mint inkább *kutatási célok* határozzák meg? Márpedig különböző társadalomkutatók különböző kutatási céljai *rendszerint alkotnak* a társadalomtudományi üzemen⁸ belül. Ez azt is jelenti, hogy nem szükséges minden kutatásnak, minden publikációnak a lehetséges elméleti problémák teljes körére reflektálnia (ami valószínűleg nem is lehetséges).

Feischmidt így fogalmazza meg az általa is preferált megközelítés sajátosságait: „*a mindennapi interetnikus találkozási helyzeteket vizsgálva Kolozsváron az etnicitás érzékelésének és megvalósításának négy módját azonosítottuk: az elkerülést vagy tabusítást, az ugratást vagy viccelődést, a konfliktus és az etnikailag megjelölt alternatívák közötti választást. Ezek a kommunikációs és rituális formák azok, amelyek meghatározzák, pontosabban inkább mederben tartják, hogy az etnikai különbség miként manifesztálódhat egy multietnikus társadalom mindennapjaiban*” (13.) A szerzőnek valószínűleg teljesen igaza van abban, hogy egy ilyen vizsgálattal egészen más minőségű ismereteket szerezhetünk, mint – példának okáért – egy országos reprezentatív vizsgálattal. Viszont az ilyen utóbbi vizsgálatok (vagy a mindennapi kategóriarendszerekből merített, igen gyakran hallgatólagos előfeltevések) nélkül semmit sem tudunk arról, mennyire általánosíthatóak az így nyert tapasztalatok Erdély vagy a Kárpát-medence egészére nézve (vagy akár Kolozsvárra nézve, az olyan interetnikus találkozási helyzetekben, amikor nincs „jelen” kutató pillantás).

Vagy egy másik példát véve az országos vizsgálatok és esettanulmányok egymást kiegészítő jellegére: a Kemény István vezette 2003-as vizsgálatban résztvevő Janky Béla

⁷ „*A tudomány, mely azzal büszkélkedik, hogy ő ajánlja a leginkább valóságra alapozott ismérveket, jól teszi, ha nem felejt el, hogy nem tesz egyebet, minthogy az osztályozások harcának egy állapotát rögzíti...*” l. m. 11-12. o.

⁸ Az egyszerűség kedvéért használtam ezt a régi metafórákat, bár talán helyesebb lenne *nem üzembről* beszélni, *hanem* egy decentralizált, sőt dezorientált *holdingről*, ahol rengeteg a felesleges párhuzamosság, az információhiány, szervezetlenség és belső rivalizálás is. (ld. még ezen folyóiratszám bevezető cikkét).

úgy találta,⁹ hogy összefüggés mutatható ki a „cigánynak minősített” nők termékenységi mutatói és szegregáltságuk mértéke között. Egy ilyen országos vizsgálat csak hipotézisekkel állhat elő arról, hogy mivel magyarázható ez a korreláció, illetve, hogy tudatosítják-e, és ha igen, akkor hogyan értelmezik az összefüggést maguk az érintettek – erre a kvalitatív esettanulmányok alkalmasabbak. (Félreértés ne essék: a komplementaritást hangsúlyozom, s nem gondolom, hogy bármelyik megközelítés „episztemológiai értelemben alárendelt” jelentőségű lenne a másikhoz képest).

Ilyen, két észak-magyarországi kistélepusülésen végzett esettanulmányról számol be például az *Etnicitás*-ban olvasható egyik írás (Durst Judit: „*Gondolom, hogy cigányok... ennyi gyerekekkel... « Etnicitás és reprodukció két észak-magyarországi romungro közösség példáján*”, 173-194.). Durst tanulmányában a fent említett összefüggést nem pusztán azzal magyarázta, hogy mondjuk „*e szegény családok számára már a saját termékenységük feletti kontroll gyakorlásának is elveszett az értelme*”¹⁰, hanem megmutatja, hogy az önbecsülés és presztízs milyen ideológiái kapcsolódnak az ilyen termékenységi mintákhoz (187-189.). Nem valamilyen szubsztancialista módon felfogott „ősi cigány kultúra értékeiről” van szó, hanem a mindennapok interetnikus viszonyait „megideológizáló” általánosításokról, a többségi sztereotípiák pozitív átértelmezési kísérletéről: „*Mi nem hajintjuk a kukába a gyerekeinket, mint a parasztok. Azok önzők, csak magukra gondolnak... Mi szeretjük a kisbabákat... Ez a különbség cigány meg paraszt között... A cigány szereti a nagycsaládot. A vályogvetés, muzsikálás meg a gyereknevelés a cigánytól származik. Mi ezt hoztuk magunkkal, erre vagyunk büszkék*” (id. 188.)

Durst Judit cikke érzékletes betekintést nyújt abba is, mit is jelent a gyakorlatban az az elvontnak tűnő tétel, mely szerint „a »cigány« kategória jórészt többségi konstrukció: „*A K.-ékat kérdezed? Halványlila gőzöm sincs, hogy cigányok-e, de én annak veszem őket... Miért? Csak meg kell nézni, milyen körülmények között élnek. Az apa munkanélküli, ráadásul annyi gyerekük van, mint a nyú... Gondolom, hogy cigányok, ennyi gyerekekkel...*” (id. 183.)

⁹ Janky Béla (2005) „A gyermekvállalás időzítése a cigány nők körében”, *Beszélő*, 1. sz. 72–77. o.

¹⁰ Ladányi János – Szelényi Iván (2004) A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata, Budapest: Napvilág, 66. o.

A fent leírt lokális diskurzusok kontextusaként nemzeti, regionális és globális diskurzusokra is figyelemmel kell lennünk. Az utóbbival foglalkozik Melegh Attila tanulmánya („*Nacionalizmusok és etnicitások globális kontextusban. A különbségek megértése a globális hierarchiák szociológiájában*”, 126-140.). Melegh tézise szerint „a Nyugat” fogalmazta meg elsőként a saját kulturális felsőbbrendűség-érzetét megerősítő, másokat lealacsonyító ideológiákat, mint a rasszizmus, a nacionalizmus vagy a többségi etnikai ideológiák (a szerző szinte már szinonimaként használja az ilyen kifejezéseket,¹¹ amelyeket a továbbiakban ideiglenes gyűjtőnévként a „*raszna ideológiákként*” fogok emlegetni).

Melegh szerint a regionális, nemzeti és lokális „*raszna*” – így is – a Nyugat-dominálta globális diskurzus helyi vetületei; annak termékei, hogy a helyi elitek (vagy az elit-státusra igényt tartó csoportok) utánozni próbálják a nyugati mintát. „*...A nacionalizmust nem érthetjük meg másképpen, csak a globális hierarchikus terekbe való helyezkedés játszmájaként. (...) ...a nacionalizmusok a koloniális-kapitalista rendek hierarchiáiban kialakított intézményesült kognitív perspektívák. (...) ...a nacionalizmusokat a koloniális diskurzusok hozták létre a 19. század második felében vagy éppen a 20. században. Ez a kitétel már csak azért is fontos, mert a történeti és történeti-szociológiai vizsgálatok mind a mai napig nem tudták valósan összekapcsolni az imperializmus és a nacionalizmus kérdését olyan területeken (például Kelet-Európában), ahol nem volt tengereken átnyúló globális gyarmatosítás – holott ettől még az összefüggés létezik.*” (130.)

Lehet, hogy létezik az összefüggés, de ezt a szóban forgó tanulmánynak nem sikerült meggyőzően bizonyítania. Melegh konstrukciója ugyanis inkább megérdemelné a „szubsztancialista”¹² minősítést, mint a fent említett példák; érvelése történelmietlen, és

¹¹ Amit eleve tévedésnek tartok: a nacionalista megközelítés egésze nem azonos annak kirekesztő, etnicista, igen gyakran a tekintélyelvűséggel és rasszizmussal társuló irányzataival; ezek összemosása tehát nem (csak) politikai, de szűkebben vett társadalomtudományi szempontból sem helyeselhető.

¹² Egy példa: a nyugati „*raszna*” jellemzésekor dualizmus kori magyar liberális nacionalista szövegeket éppúgy idéz (131.), mint két világháború közötti olasz fasiszták megnyilatkozásait (134.) vagy kortárs kelet- és dél-európai attitűdvizsgálatok (137.) eredményeit.

gyakran téves is.¹³ Egy, a tanulmány fő gondolatmenetét érintő példa: a modern nacionalizmus Európában (és nem csak annak nyugati felében) a 19. századnak nem a második, hanem az első felében született. Ez nem csak kisebb jelentőségű, kronologikus tévedés: ugyanis ekkor még, tehát a „szentszövetségi” Európában a nacionalizmus egyértelműen emancipatorikus, kritikai, nemegyszer forradalmi ideológia volt, mind hívei, mind ellenfelei számára. A 19. század első felének francia, német, lengyel, magyar, olasz vagy görög nacionalizmusa a korabeli demokrata, liberális vagy szocialista mozgalmak potenciális, gyakran tényleges szövetségesének számított. (Az 1830-as francia forradalmat ábrázoló képeken még problémátlanul egymás mellett szerepelhetett a forradalmárok jelképeként a trikolor és a vörös zászló. A festők azonban később azt a jelenetet is megörökítették, amikor Alphonse de Lamartine, romantikus költő és republikánus politikus, az 1848 februári forradalom napjaiban elutasította a vörös zászlót, mondván, hogy az „a vért és a terrort szimbolizálja” – jelezve, hogy átléptek egy eszmetörténeti korszakhatárt.)

Melegh Attila megközelítésével az a legnagyobb probléma, hogy még a megfontolásra érdemes felismeréseit is szinte azonnal – és rendszerint jogosulatlanul – *abszolútizálja*, illetve időben és térben (szimbolikus és földrajzi térben egyaránt) *túláltalánosítja*. Egy fejtegetésében például összekapcsolja a romákkal kapcsolatos diskurzust és a különböző termékenységi ideológiákat. Melegh azonban ezt a kapcsolatot 1.) kizárólag a cigányellenesség, és 2.) a Nyugat által dominált globális diskurzus szemszögéből fogalmazza meg: „A II. világháború után a termékenység kérdése

¹³ Egy másik, a tanulmány egésze szempontjából marginális, de tünetértékű példa: „Kelet- és Dél-Európa az a két térség, amely egyrészt nagyobb számban bocsátott ki [ki]vándorlókat a 20. század első felében zajló agrárválság következtében...” (137.) A térség az 1890-es évek kezdetétől 1914-ig bocsátott ki nagyobb számban migránsokat; *ebben a korszakban* Magyarországon (is) a mezőgazdaság, akár a gazdaság egésze, éppen prosperált. Az más kérdés, hogy a szélsőségesen egyenlőtlen nagybirtokrendszert már a korabeli diskurzusokban is rendszeresen bírálták, mint a „kitántorgás” egyik fő okát. A magyar földkérdés azonban az egész, az 1848-as jobbágyfelszabadítástól az 1945-ös földreformig terjedő korszakban a magyar társadalom egyik fő feszültségforrása volt – a „válság” kifejezést intenzívebb és látványosabb eseménysorokra tartanám fenn (mint például az 1930-as évek válságára, amikor azonban a magyarországi kivándorlás viszonylag csekély volt, és nem az agrárnépességet jellemezte). Másrészt, nagyjából a fenti időhatárok között a balkáni térségből is milliók vándoroltak ki – pedig itt a kisbirtokrendszer volt jellemző.

mindinkább háttérbe szorult először Európában, mára pedig az egész világon. A termékenységi magatartásban lévő különbségek nagymértékben lecsökkentek, és így egyre kevésbé alkalmasak közösséghatárok meghúzására és a kizárások diszkurzív megindoklására. Kelet-Európában talán a cigányellenesség az utolsó ilyen kísérlet, ahol a termékenységi magatartásra való hivatkozással lehet kontroll után kiáltani olyan félperifériás gazdasági szerkezettel bíró, rendkívül rossz munkaerő-piaci körülményekkel küszködő piaci országokban [sic – D. Cs.], amelyek »európainak« és »fehérek« tekintik magukat.” (136.) A „cigányok túlszaporodnak minket”-típusú paranoia azonban „alig” félszáz éves, míg a cigányellenes ideológiák – amelyekben amúgy sem ez az egyetlen, de még csak a legfontosabb motívum sem – sokkal mélyebb gyökerekre nyúlnak vissza. Ha a szerző – akár a népesedési diskurzusok, akár más érvek felhasználásával – azt sugallja, hogy a romákkal szembeni előítéletesség a Nyugat-dominálta globális népesedési diskurzusokból importálva jelent meg Magyarországon, akkor ezzel érvelése egészét hiteltelenné teszi.

Még egy utolsó megjegyzés erejéig: véleményem szerint is létezik egy kolonialista stb. globális diskurzus, amelyet – mint egy jellegzetesen kapitalista szférát – az eszmék túlkínálata jellemez; s az is igaz, hogy a lokális elitnek szerte a világból szívesen látogatják ezt a „piacot”, ha saját (akár csak viszonylagos) felsőbbrendűségüket alátámasztó eszmékre támad igényük. Egyrészt viszont alapvető tévedésnek tartom *minden* helyi kirekesztő ideológiát ezen, a Nyugat által dominált diskurzus bűnének betudni. Másrészt, meggyőződésem szerint több más Nyugat által dominált globális diskurzus létezik, s ezek egyike éppen a „*rasznákkal*” szembeni kritikák termelésével és világméretű elosztásával foglalkozik.

Érdemes felidézni az *Etnicitás* egyik esettanulmányát, amely első pillantásra csak az etnikus táncművelés egyes megnyilvánulásairól szól (Kovács Nóra: „A csárdás és a kóló: az etnicitásról táncantropológiai megközelítésben”, 431-441. o.). Egy amerikai balkáni néptánc tábortól vett résztvevőkről volt szó, ahol kiderült: a túlnyomórészt legalább diplomás résztvevők (például a férfiak 44%-a PhD-fokozattal rendelkezett) 2 azaz két százalékának volt valamilyen balkáni származása; a legnagyobb csoportot, 40%-kal a fehér angolszász protestánsok alkották. „Ezeknél az adatoknál is többet kifejez azonban az, amit és ahogyan a megkérdezettek etnikai hátterükről vagy annak hiányáról mondtak. Több interjú során kiderült: a megkérdezettek röstellik, hogy nem rendelkeznek »különleges« etnikai háttérrel. Ez a fehér angolszász protestánsok leszármazottainál volt

a legszembeszökőbb. Többen egy-egy nagyon távoli felmenőre való hivatkozással próbálták maguknak színes etnikai hátteret rajzolni” (440.). Ez a történet természetesen nem bizonyít semmit, de anekdotikus szinten számomra a „rasznaival” szemben kritikus nyugati tradíció meglétére utal. Tágabb értelemben pedig ez a tradíció képezi az *Etnicitás* szerzőközössége intellektuális hátterét is.¹⁴

Az *Etnicitás* általam használt rövid címe tulajdonképpen megtévesztő, mivel a kötet bevallottan nem „az etnicitással”, hanem a *kisebbségi* etnicitással foglalkozik (nem lehet véletlen, hogy a szerkesztő levelezésében az alcímet használta rövid címként). Mint Feischmidt Margit a kötet első mondatában megfogalmazza: „*Könyvünk az etnikai kategóriákkal jelölt kisebbségek és a jelöletlen többség viszonyának, a köztük történő különbségtétel társadalmi gyakorlatainak, az identitáspolitika diskurzusainak társadalom- és kultúratudományi megközelítéseit mutatja be.*” (7.) A recenzens, szembesülve a hozzávetőleg 50 ív terjedelemmel, amelynek csak az egyesített irodalomjegyzéke¹⁵ 45 oldalas, elbátortalanodva veti csak fel a vizsgálódás irányának lehetséges kibővítését. Ugyanakkor mégis érdemesnek véli megjegyezni, hogy a „*jelöletlen többséget*” talán érdemes lett volna, legalább időnként mint „*etnikai kategóriákkal jelölt*” csoportot is szemügyre venni. Ha ugyanis felvetjük, hogy a *kisebbségi kategóriák konstruáltak*, sokkal *differenciáltabbak*, mint ahogy azt a konstrukció élénk állítja, és messze nem olyan „ősiek”, sőt, időnként *kifejezetten modern* jelenségek – akkor nem lehet eléggé hangsúlyozni azt sem, hogy a mindenkori többséget jelölő kategóriákkal pontosan ugyanez a helyzet. A kétféle konstrukciót már csak azért is érdemes együtt kezelni, mert szorosan össze is függenek. Mint a kötet egy – korábban csak részben idézett – mondata megfogalmazza: „*Az etnikai csoportok... nem vannak, hanem létrehozzák őket [kiemelés az eredetiben – D. Cs.], méghozzá két módon, »belülről«, azáltal, hogy a csoport tagjai reprodukálják a csoport képzetét és a hozzá való tartozásukat, és kívülről, a környezet kategorizációs, klasszifikációs tevékenysége révén.*” (12.) A kívülről történő kategorizáció pedig mindig visszaható hatályú: „*hogy kik vagyunk mi, többségiek? Hát mi vagyunk azok, akik nem kisebbségiek.*”

¹⁴ Félreértés ne essék: a recenzens egyáltalán *nem* kritikai éllel tette ezt a megjegyzést.

Neki ugyanis, ha van egyáltalán, akkor ugyanez a háttere.

¹⁵ Talán érdemes szövegét a szerkesztői munka jellemzéseként, hogy egyáltalán készült egyesített irodalomjegyzék.

Ha a *globális* diskurzus kontextusába helyezzük, akkor kizárólag a konvenció határozza meg, hogy a „magyarokat” *nem* tekintjük egy „*etnikai kategóriákkal jelölt kisebbségnek*” Magyarország jelenlegi határain belül is. Hiszen, egyrészt, a tényleges glóbuszhoz képest a „magyar glóbusz” tényleg kicsi. Másrészt: a nacionalizmus politikailag a szélsőségesek felé hajló, etnicista és kirekesztő irányzatai kénytelenek azzal szembesülni, hogy de facto kisebbségben vannak az általuk képviselt csoporton, jelen esetben a magyarokon belül (bár ezt egy jól alkalmazott, és más ideológiáknál „bevált” élcsapat-felfogással kezelni lehet). Végezetül azt se felejtjük el, hogy ezen etnikum jelentős része Trianon óta a szó minden értelmében kisebbségi, akiket a „nemzeti” diskurzusokban elterjedt szemlélettel „magyarabbnak” szokás tekinteni, mint a Magyarországon élőket (lásd Feischmidt Margit és Zakariás Ildikó tanulmányát, amelyre később még visszatérek). A fent körülhatárolt irányzatok tehát többszörösen is hajlanak arra, hogy „kisebbség”-tudatuk legyen, illetve, hogy kritikusan viszonyuljanak a Nyugathoz, kapitalizmushoz, globalizációhoz, egyáltalán, a modernizációhoz. Mivel az ilyen ideológiák már eddig is zavarba ejtő kreativitással alkalmazták a kritikai elmélet egyes elemeit¹⁶ – hipotézisem szerint csak idő kérdése, mikor fedezik fel ilyen célra a fent említett „raszna”-kritikákat.¹⁷

Eröss Gábor cikke („*Etnicitás a külvárosi iskolákban. A francia szociológia felismerései – magyarországi párhuzamok és tanulságok*”, 67-78.) megismétli a szerző korábbi írásaiban kifejtett álláspontját,¹⁸ mely szerint a magyar roma gyerekek iskolai vesszőfutását *nem* (elsősorban) az előítéletesség és az etnikai diszkrimináció okozza. Bár véleményem szerint ezt a kategorikus állítást erősítene némi árnyalás és lehatárolás, sok

¹⁶ Például a „*cigányoknak más a kultúrája*”-tézis eredetileg emancipációs, a kulturális sokszínűséget helyeslő, a kisebbségi csoportok elismerését támogató megközelítésként kezdte – ma már azonban éppolyan „jól” fel tudják használni az integráció- és egyenlőség-ellenes ideológiák is.

¹⁷ A folyamat talán már el is kezdődött; tanulmányozása viszont, elismerem, nem könnyű feladat. Kemény István visszaemlékezései szerint az 1960-70-es évek fordulóján egyfajta „próbatétel” volt, hogy a szociológus-jelölteket romákhoz küldték ki egy kérdőívvel – tartok tőle, hogy manapság a mély- és mélyebbmagyar szubkultúrák vizsgálata jelenthet hasonló kihívást a társadalomkutatók számára.

¹⁸ Pl. Eröss Gábor – Gárdos Judit (2008) „Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola?” in: Eröss Gábor – Kende Anna (szerk.) *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*, Budapest: L'Harmattan, 49–81. o.

szempontból igaza van, és az Eröss által tartott francia „tükörből” is ez rajzolódik ki: a probléma oka elsősorban az iskolarendszerben keresendő. Eröss nem fogalmaz ilyen nyersen, de eredményeit így is lehet interpretálni: a magyar iskolarendszernek sem az előítéletessége, hanem az intézményesült inkompetenciája okozza az igazi problémát. Utóbbi alatt azt értem, hogy nem tud mit kezdeni azon rétegekkel – amelynek tagjai egyébként nem „csak” a romák közül kerülnek ki – amelyek nem rendelkeznek „kellő” társadalmi-kulturális tőkével.

Papp Z. Attila tanulmánya („*Hatékonyág vagy méltóság. A kisebbségi oktatás változatai és kihívásai*”, 79-95.) – sok egyéb érdekes meglátása mellett – mintha a fenti gondolatmenetet folytatná, amikor az oktatási újratermelési folyamatok lassan változó, hosszútávú következményeire hívja fel a figyelmet. A cikke összehasonlítja egy sor európai ország kisebbségi oktatását, s ennek során kutatásokat idéz, amelyek szerint „*az azonos bevándorló csoportokhoz/etnikumhoz tartozók közel azonos módon teljesítettek a különböző nyugat-európai országokban... [illetve] ez a szint közelít az általuk elhagyott országuk eredményeihez is. Ami tehát a befogadó országban »etnikainak« tűnik, valójában a kibocsátó ország rendszerspecifikus következménye*” (85.). Ezek a „*rendszerspecifikus következmények*” tehát a jelek szerint még az adott oktatási rendszert – és az annak keretét adó társadalmi rendszert – *elhagyók* második generációjának teljesítményét is meghatározzák.

Ha már egy társadalmat elhagyókról volt szó, érdemes ebből a nézőpontból Nyíri Pál írását („*Egy transznacionális »közvetítő kisebbség«: kínai vállalkozók Magyarországon*”, 141-151.) is elolvasni. Nyíri ugyanis azt bizonyítja, hogy egy ország fizikai elhagyása sem jelenti okvetlenül azt, hogy kivonulunk az adott ország társadalmából is. Egyes kutatók „*kimutatták, hogy az Egyesült Államokban élő karibi és fülöp-szigeteki migránsok társadalmi, gazdasági és politikai kapcsolatai eredeti hazájukkal nemcsak hogy nem szakadtak meg, de egyes esetekben intenzívebbé váltak, mint mielőtt elhagyták volna azt.*” (143.) A kivándorlók ugyanis jelentős eséllyel tesznek szert olyan társadalmi tőkére, amellyel kedvezőbb pozícióba kerülhetnek korábbi hazájukban, mint a kivándorlás előtt – ha úgy tetszik: sikeresebben „integrálódhatnak” –, míg új hazájukban nagy eséllyel még a második-harmadik generációjuk is hátrányokkal fog küzdeni.

Nyíri Pál korábbi írásaiban¹⁹ kimutatta, hogy a magyarországi kínai közösség egy klasszikus kolonialista diskurzusban jeleníti meg magát és környezetét, csak éppen fordított szereposztásban, mint a nyugati diskurzusok (tehát *magukat* látják a civilizáció hordozóinak a bennszülött magyarok elmaradott világával szemben). Szóban forgó cikkében azonban Nyíri máshová helyezi a hangsúlyt, és a következő tanulságokat vonja le: „*A kínai migránsok által Magyarországon felhalmozott társadalmi tőke szinte kizárólag Kínában, illetve a kínai diaszpórában kerül felhasználásra...*” (151.) A helyzet több mint nyomasztó, nem „csak” a kínaiakhoz való viszony miatt, hanem a magyar társadalom általános *integrációs hajlandóságának és képességeinek tüneteként is. »Magyarország átvette ugyan az Európai Unió kisebbségi, migrációs és »integrációs« diskurzusát, ám nem tud mit kezdeni egyetlen nagyobb számú, látható migráns etnikumával, amely ráadásul megfelel az önellátó, produktív és – viszonylag – magasan képzett migráns neoliberais ideáljának, amelyet az EU is előtérbe helyez. Magyarországnak nincsenek »problémás« bevándorló etnikumai, ám ahelyett, hogy ebből éltanulóként előnyt kovácsolna és igyekezne »integrálni« a transznacionális kínai üzletembereket... – ami nem azt jelenti, hogy bármit is tenne az alacsony bérű vendégmunkások vagy az állástalan menekültek helyzetének javításáért. ...a magyar politika és közbeszéd... senkit sem kíván integrálni.*”²⁰ (151.)

A magyarországi migránsok messze legnagyobb csoportját, mint ismert, a környező országokból áttelepült magyarok alkotják. A hivatalos politikai retorika és a szociológiai „papírforma” – tehát a nyelvismeret, a kapcsolati tőke gyakori megléte, stb. – gyors és zökkenőmentes integrálódást „ígér”. Feischmidt Margit és Zakariás Ildikó tanulmánya („*Migráció és etnicitás. A mobilitás formái és politikái nemzeti és transznacionális térben*”, 152-169.) azonban erről a területről is lehangoló képet fest. Pontosabban: a klasszikus szociológiai kutatások szerint a betelepült magyarok tényleges integráltságának mértéke széles skálán mozog, a sikersztoriktól kezdve a marginalizálódásig. Az a lehangoló, ahogy a saját helyzetüket látják és ahogy megfogalmazzák: „*a diskurzív tér sokkal szűkebb... azok a kutatók, akik a narratívákat vizsgálták, csak a sérelmek és az arra érkező nacionalista válaszok narratíváját találták.*”

¹⁹ Pl. Nyíri Pál (2002) „Párhuzamos globalizáció. Kínaiak Magyarországon” In: Kovács János Máttyás (szerk.) *A zárva várt Nyugat: Kulturális globalizáció Magyarországon*. Budapest: Sik, 138–166. o.

²⁰ Az utolsó két félmondatot, stílárís okokból felcseréltem – D. Cs.

(168-169.) S mindezt nem valami „ősi magyar panasz kultúra” szubsztancialista feltevése miatt, hanem mert, sarkítva fogalmazva, a magyar társadalom nem „csak” a romákkal és nem „csak” a kínaiakkal szemben elzárkózó. A környező országokból bevándorló magyarok, akik egyszer már elhagytak egy társadalmat, amelybe nem tudtak integrálódni,²¹ tökéletesen „leveszik” ezt az elutasítást. Akár áttörtek az elutasítás falán, akár nem, tapasztalataikat nem tudják másként tematizálni, mint azon sérelmi nyelvezet segítségével, amelyet számukra a nemzeti diskurzus Trianon óta kiutalt.

„Ezen a ponton egy paradoxonnal kell szembenéznünk: a migráns narratívák nacionalizmusa és etnikai fundamentalizmusa ellentmond ugyanis a migrációs formák és a migráció strukturális hatásainak legfontosabbjaként megállapított transznacionalizmusnak. (...) Az ellentmondást nem tudjuk feloldani, mivel az... a jelenség lényegéhez tartozik. A Kárpát-medencében létrejött transznacionális mozgások és kapcsolódások sajátossága az, hogy egyfelől strukturális szinten valóban a nemzetállami politikák és logika ellenében hatnak, másfelől viszont olyan narratívákat hívnak elő, amelyek a nacionalizmus, sőt az etnikai fundamentalizmus diskurzusába illeszkednek” (169.) – állapítják meg érezhető és érthető lehangoltsággal a szerzők. Természetesen nem „vigasz”, de segítheti a megértést, ha tudatosítjuk: Magyarországon a tényleges helyzet az élet legkülönbözőbb területein, a családi és nemi szerepektől a bűnözés percepcióján át a szociális helyzetig rendszeresen „jobb”, nyitottabb, változatosabb, modernebb stb., mint ahogy azt pusztán az erről szóló diskurzusok alapján képzelnénk. (S éppen ezért e sorok szerzője mégsem zárna ki eleve a „magyar panasz kultúra” kategóriáját a vizsgálatra érdemes területek listájáról...)

Vidra Zsuzsanna és Kriza Borbála írása („A többség fogságában – kisebbségek médiareprezentációja”, 392-406.) a magyarországi kisebbségek – elsősorban a romák – médiában való megjelenését vizsgálja. Hagyománykövető megközelítésről van tehát szó,

²¹ Ennek megállapítása nem jelent minősítést, nem jelenti azt, hogy rámutathatnánk a „felelősre”. A gyakorlati következményeket tekintve teljesen mindegy, hogy ez az „integrálhatatlanság” „a magyar közösség önszegregációra való hajlamából, a román nyelvi és kulturális kompetencia hiányából és az etnikai hálózatokba való bezártság tényéből következik” (Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária interpretációját id. 160.), vagy a román többség és/vagy állam [a szóban forgó cikk főleg a romániai magyarokkal foglalkozik] elutasítása miatt következett be. Gyaníthatóan az ebből a szempontból amúgy is hasonló kultúrák egymást gerjesztő vonásairól lehet szó.

de ez teljesen jogos, mivel az első ilyen vizsgálatok óta a magyarországi média – és a társadalom – szerkezete gyökeresen átalakult, másrészt az utolsó évtizedek vizsgálatai a romák reprezentációjának kezdődő átalakulását jelezték, s rámutattak a tendencia követésének szükségességére. A szerzők, bár jól látják a klasszikus kvantitatív tartomelemzés gyengeségeit is, nem „váltanak át” mindenestül az új típusú kvalitatív, interpretatív elemzésekre sem – mivel azok problémáival is tisztában vannak. „Az egyik legelterjedtebb módszer a kritikai diskurzuselemzés, amely a latens (például rasszista) jelentések feltárására is alkalmas... Ugyanakkor természetesen ennek a módszernek is megvannak a korlátai. Mint minden kvalitatív módszer esetében, itt sem tudunk okozati összefüggésekre választ adni, továbbá fennáll annak a veszélye is, hogy a kutató »túlinterpretálja« a szöveget saját, szubjektív értékei alapján. ...[Az ilyen, a] posztkolonializmus elméleteiből kinőtt kvalitatív kutatási módszerek arra is alkalmatlanok, hogy a megbízhatóság és a megismételhetőség kutatási kritériumainak megfeleljenek... A kritikai diskurzuselemzés legfőbb kritikája pedig azt kifogásolta, hogy... [az ilyen kutatások] által vizsgált mikro- (szöveg) és makro- (társadalmi) közeg között lévő köztes szintet nem kutatja. Így ez a módszer figyelmen kívül hagyja a média tartalmakat előállítókat, valamint a befogadó és fogyasztó közösséget” (394.)

Az eredmények interpretálásakor és összehasonlításakor ismét visszatér a „francia párhuzam”: a magyar sajtóénál *kisebbségi arányt* a kisebbségi tárgyú cikkek terén kizárólag a francia, „szintén kisebbségek nélküli média” (406.) produkált (3%, míg a magyar érték 4%).²² A kiegészítő kvalitatív diskurzuselemzés legfontosabb tanulságát pedig a „kódolt” beszédmód, a sugallt és rejtett beszédmód gyakorisága jelentette (405-406.) Bár, ismétlem, önmagukban fontos eredményekről van szó, itt ismét hiányérzetem támadt: a nyomtatott sajtó elemzését érdemes lenne az online sajtó, vagy még inkább a nem szerkesztett, de nyilvános internetes fórumok vizsgálatával kiegészíteni. Hipotézisem szerint erre, a nyilvános diskurzusok formálásában mind nagyobb szerepet játszó szférára nem éppen a „kódolt” beszédmód jellemző (hiába, hogy folyamatosan ebben az

²² Az *Etnicitásban* is többször visszatér, hogy a globális kolonialista diskurzusnak gender-aspektusa is van (magyarán: aki egyszer már diszkriminál másokat, az nagy valószínűséggel a nőket is diszkriminálja). A két, egyébként valóban kapcsolatban álló tendencia azonban szét is válhat egymástól: a Vidra és Kriza által vizsgált országokban a lengyel sajtóban volt a legmagasabb a kisebbségeket említő cikkek aránya (11%) – ugyanakkor Lengyelországban volt a legalacsonyabb az ilyen cikkekben a nők említésének aránya (406.)

országban élek, kulturális sokk ért, amikor egy alkalommal romákról szóló internetes megnyilvánulásokra kerestem).

Az *Etnicitás* zömében szociológiai és antropológiai esettanulmányai számos olyan összefüggést villantanak fel, vagy olyan történeteket mesélnek el, amely a kötet szűkebben vett témája iránt nem érdeklődők számára is érdekes lehet. Kedvenc történeteim egyike Michael Stewarté („*A roma/cigány »etnicitás« az antropológiai vizsgálódás homlokterében*”, 33-47.). A történet hőse egy neves belga antropológus, Luc de Heusch, aki 1961 nyarán Brüsszelből Magyarországon és Jugoszlávián át egészen Isztambulig utazott, hogy megtalálja egy Yanko nevű roma férfit és családját. De Heusch maga „nem beszélt egyetlen közép-európai nyelvet, és a romanit sem”, de vele volt egy idegenvezető-tolmács, Jan Yoors, aki fiatal korában évekig Yanko családjával élt. Az utazók nem jártak sikerrel, márpedig „*a furcsa ebben az utazásban az volt, hogy Yanko abban az időben az egyik leghíresebb kelderás roma volt Észak-Európában. Yoorsnak csupán két telefonhívásába került volna a romák által leggyakrabban látogatott brüsszeli kávézóba, hogy megszerezze valamikori pártfogójának az elérhetőségét. A magyarázat az lehetett, hogy Yoors – szembenézve a kihívással, hogy elvigyen egy antropológusprofesszort roma társai közé – úgy döntött, hogy hallgatni okosabb, és inkább elviszi tanult barátját délibábot kergetni a Duna mentén.*” (36.)

Antropológus lévén senki sem vádolhatja Stewartot, hogy értetlen kívülrőlként „cikizni” a „*jegyzetelésen és tudományos megfigyelésen alapuló hagyományos etnográfiai módszer*” (36.) alkalmazóit. Másrészt, a történet más társadalomtudományok művelői számára is tanulságos lehet. De ezen tanulságok levonását már tisztelettel az olvasókra bízom.

VISSZA- ÉS KÖRÜLPILLANTVA

Bindorffer Györgyi (2011) *Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Nemzeti és etnikai közösségek kisebbségi önkormányzati autonómiája Magyarországon*, Budapest: Gondolat – MTA Szociológiai Kutatóintézet

Bindorffer Györgyi könyvének²³ magva egy szociológiai kutatás, amelyben két megye (Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén) négyféle (cigány²⁴, német, görög, ruszin) kisebbségi önkormányzatát vizsgálta 2006 után. A szerző azonban érezhetően általánosabb célokat is kitűzött: a magyarországi etnikai/nemzeti/nemzetiségi kisebbségi diskurzus és kisebbségpolitika utolsó több mint két évszázadát át kívánta tekinteni.

A bevezető részeket követően külön fejezet foglalkozik a fogalmi tisztázással (14-24.). Majd egy hosszabb történelmi visszatekintés következik, 1790-től (de időnként visszanyúlva az Árpád-korra is) 1990-ig (25-80.) A közelmúlt történetével foglalkozik az 1993-as kisebbségi törvény megszületéséről, módosításáról és az 2005-ig terjedő alkalmazásáról szóló fejezet (81-108.). Összesen 28 kolléga témába vágó kutatásainak ismertetését (109-122.) követi „*A magyarországi kisebbségek*” című fejezet, amely néhány oldalon át közelmúltban rögzített, kisebbségekkel kapcsolatos statisztikákat tárgyal (125-131.), majd „*a vizsgált kisebbségek történelmi múltja és jelene*” alcím alatt túlnyomórészt ismét történelmi visszatekintést nyújt, ismételten visszanyúlva a középkorig (131-162.).

Ezután kezdődik a fent említett vizsgálat ismertetése (163-303.), amelyet nem könnyű elkülöníteni az ismételten beleillesztett további kitekintésektől. Példának okáért: a „*nemzetiségi lakosság kialakulása és összetétele a vizsgált két megyében*” fejezet Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megye alapvető jellegzetességeivel és a nemzetiségi

²³ Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Nemzeti és etnikai közösségek kisebbségi önkormányzati autonómiája Magyarországon. A továbbiakban: Kisebbségpolitika; a külön nem jelölt oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

²⁴ A szerző nem használja a „roma” kifejezést.

viszonyok alakulásának rövid történelmével kezdődik (163-167.), majd a vizsgálat mintája (167-171.), illetve a mintába került településtípusok (171-173.) ismertetésével folytatódik. A következő fejezet tárgya az 1994 és 2002 közötti kisebbségi választások és intézményrendszer (174-185.), ahol keverednek az országos, illetve a mintára vonatkozó adatok; majd az újabb, a cím szerint a 2006-os választásokkal foglalkozó fejezet már lényegesen nagyobb mértékben a kutatással nyert helyi adatokra támaszkodik.

A recenzius csak helyeselni tudja mélyre nyúló történelmi áttekintés törekvését. A megvalósulás módját azonban már kevésbé: a *Kisebbségpolitika* egészéhez viszonyítva terjedelmes²⁵ történelmi rész ugyanis a téma bonyolultságához és a korszak hosszához képest már nem elegendő. Ráadásul a könyv megfelelő részének szinte minden bekezdése mutatja, hogy szerzője nem történész. Nem „csupán” tárgyi tévedések sorozatáról van szó, hanem a könyv lényegi mondanivalóját is érintő hibákról. Lássunk néhány példát:

„A nyelvrendeletek sora az 1790/91. évi országgyűlésen kezdődött azzal, hogy a diétán használatos latin nyelv helyébe a magyar nyelvet állították” (29.). Szószálhasogatásnak tűnik rámutatni, hogy az országgyűlés nem rendeleteket, hanem törvényeket alkotott, pedig ennek nem „csak” jogtörténeti jelentősége van: gyakorlatilag a négy évszázados Habsburg-korszak egésze alatt konfliktusforrásnak számított a kérdés, hogy mit szabályozhat rendeletben az uralkodó, s mihez lehet csak törvénnyel – tehát az országgyűlési többség támogatásával – hozzányúlni.

Sokkal fontosabb azonban, hogy „az első nyelvrendelet” II. József nevéhez fűződik (1784), s ez nem a magyar, hanem a német nyelv használatát erőltette birodalomszerte, így Magyarországon is. Az uralkodó ezzel az – inkább „racionalista”, mint „német nacionalista” megfontolásokból született – rendeletével, akarata ellenére hatalmas lökést adott annak, hogy a politikailag korábban semleges magyar nyelv a bécsi udvarral szembeni ellenállás szimbóluma és egyben eszköze legyen. Ezáltal pedig a magyar rendi ellenzék és felvilágosult ellenzék közös ügyet, illetve – a szó átvitt és konkrét értelmében vett – közös nyelvet kapott. A közös szóhasználat ugyanis elfedheti,

²⁵ Ha 1993-at tekintjük „a múlt” szimbolikus határkövének, akkor a történelmi áttekintés a tartalomjegyzék, irodalomjegyzék és függelék nélküli terjedelem megközelítőleg egyharmadát teszi ki.

hogy *rendi nemzet* és a *modern nemzet* nem azonos egymással, s az utóbbi a legtöbb nemzetnél általában az előbbi romjain – vagy annak hiányában – épült fel. A magyar eset éppen azért érdekes, mert a modern nemzetfelfogás meglepően sokáig beépült a rendi nemzetfelfogásba (és a rendi intézményrendszerbe), majd több mint fél évszázad elteltével, mintegy belülről feszítette azt szét.

A modern nemzetfogásnak két alaptípusa van: az államnemzeti és a kultúr- (nyelvi-) nemzet felfogása. Az államnemzeti nacionalizmus azonban ott és akkor jelent meg először, ahol a döntő többség *egy nyelvet* beszélt, az egyéb nyelvek jelentős részét pedig „nyelvjárássá” lehetett minősíteni. Konkrétan Franciaországról van szó, ahol manapság már egyáltalán nem magától értetődőnek, hanem többszázéves, időnként kényszerrel is támogatott asszimilációs folyamatok termékének tekintik ezen nyelvi egység kialakulását. A korabeli „*egy politikai nemzet létezik, a magyar*”-elképzelés ezt az államnemzeti felfogást próbálta utánozni – egy olyan országban és olyan korszakban, amely teljesen alkalmatlan volt a francia minta követésére. Ráadásul a magyar nacionalisták ezt az államnemzeti felfogást kombinálták az erős német és olasz hatást mutató kultúrnemzeti felfogással is.

Ez az érdekes dinamika teljesen hiányzik a *Kisebbségpolitika* oldalairól. A „*liberális magyar reformpolitikuskok nyugati mintákat követő célkitűzése*” – fogalmaz egy helyütt (32.), noha *valamennyi* nemzetiségi elit a *nyugati mintát* követte. Még hozzá jelentős mértékben nem csak a magyar nacionalizmus jelentette kihívás „öszöntzésére”, de sokszor magyar közvetítést használva – csak éppen a nemzetiségiek nagyon gyorsan felismerték, hogy ők nem támaszkodhatnak másra, mint a kultúrnemzeti felfogásra.

„A románok 1791-ben *Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae címen nyújtottak be kérvényt II. Lipótnak annak érdekében, hogy a magyarok, székelyek és szászok mellett, mint ahogy azt II. József elrendelte, negyedik rendi nemzetként ismét helyet kapjanak az erdélyi alkotmányban.*” (29.) II. József a románság egyenjogúsítása felé mutató (de azt el nem érő) intézkedéseit úgy interpretálni, mintha a „kalapos király” idején „negyedik rendi nemzet” lett volna a románság – az ezt követelő petíciószerzők politikai marketingfogása volt, amelyen az új király a jelek szerint jobban átlátott, mint a *Kisebbségpolitika* szerzője. Az alkotmány alaptörvényt jelent, míg az Erdély korabeli státusát és belső berendezkedését *megállapodások és rendeletek* rögzítették, márpedig ezek egyikét sem szokták „*erdélyi alkotmánynak*” nevezni. Visszatérve arra a korábban

idézett gondolatra, mely szerint 1790/91-ben „a diétán használatos latin nyelv helyébe a magyar nyelvet állították” (29.) – az itt hivatkozott 1790/91. évi XVI. tc. valójában csak három dolgot szögezett le: a király kötelezettségét, hogy „bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használatni” (ami nyilván az előd, II. József németesítő törekvéseinek ellenhatása volt); hogy közép- és felsőfokon tanítani fogják a magyar nyelvet²⁶; s végül, hogy „a kormányzékai ügyek pedig most még latin nyelven lesznek tárgyalandók”. A magyar államnnyelvvé válása további 5 törvényt és 53 évet igényelt (s még az utolsó, az 1844/II. tc. is engedélyezte, hogy a horvát követek latinul szólaljanak fel a diétán – igaz, csak a következő hat évre, s az addig kirobbanó forradalom új helyzetet teremtett).

Egy másik „jó” példa a *Kisebbségpolitika* történelemszemléletének hibáira: 1848-49 tárgyalása. Itt ugyanis különösen problematikussá válik, hogy a szerző a visszatekintés egészében mintha egy kétoldalú játszmában gondolkodna: egyik oldalon „a nemzetiségek”, akik belülről tökéletesen egységesek²⁷, s akiknek önrendelkezési törekvései egymással is harmóniában állnak – velük szemben pedig a másik oldalon „a magyarok”²⁸. Hiányzik a játszma többi szereplője, mindenekelőtt – mint erre korábban már utaltam – a Habsburg kormányzat, de a nemzetközi politikai élet játékosai is. Mindenekelőtt az Orosz Birodalom, amely a főszerepet játszotta a Magyarországgal határos Lengyelország felszámolásában, s a amely folyamatosan beavatkozott az országgal az ellenkező irányból határos balkáni térségben²⁹ is. *Ma már* tudjuk, hogy a

²⁶ Ami nem azonos azzal, hogy azon a nyelven folyt volna a tanítás. Azonban mind a korabeli nemzetiségek, mind pedig a *Kisebbségpolitika* szerzője a *kisebbségi jogok sérelmeként* kezeli a magyar nyelv *oktatásának* elrendelését is.

²⁷ A ritka kivételek egyike, amikor a szerző a szlovákok vallási megosztottságáról ír a 18. század végén (29-30.). A következő oldalakon azonban, valahányszor csak előbukkannak, „a szlovákok” mindig egységes kollektív cselekvőként jelennek meg.

²⁸ Pedig az 1848 előtti magyar nacionalisták éppen azért beszéltek annyit „érdekegyeztetésről” és „jogkiterjesztésről”, mert tudták, hogy nincs joguk még csak a magyar etnikum nevében sem szólani (legfeljebb távlatilag). Ráadásul a reformkori magyar nacionalisták (akik, ma már pikánsnak ható módon, egyúttal liberálisok is voltak, míg a korabeli konzervatívok hajlottak az „antinacionalizmusra”) 1847 előtt még a politikailag aktív társadalomban is kisebbségben voltak.

²⁹ A 17. század vége és 19. század vége között 9 orosz-török háború zajlott, ezek során pedig a Balkán mindig hadszíntérnek számított. Egyébként 6 háborút az oroszok nyertek, egyet pedig „döntetlennek” szokás tekinteni.

pánszlávizmus nem hatotta át túl mélyen sem a cári politika meghatározó személyiségeinek, sem a közép- és kelet-európai szláv politikusok többségének gondolkodását – a *korabeli* magyar politikusok számára azonban indokoltan tűnhetett a félelem „a pánszláv eszmét kihasználó orosz kolosszustól”. Különösen azután, hogy szabadságharc sorsát megpecsételő 1849-es orosz invázió visszaigazolta a félelmeket. A *Kisebbségpolitika* azonban úgy foglalja össze valamivel több mint két oldalon (34-36.) keresztül a forradalom és szabadságharc történetét, hogy eközben sem a Habsburgokat,³⁰ sem az oroszokat meg sem említi, ami még egy kisebbségtörténetre koncentráló képben is különös.

A *Kisebbségpolitika* egy későbbi pontján kerül szóba, hogy „a németek az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején a magyarok mellé álltak.” (150.) Pontosabban: *egy részük a magyar kormány oldalára*³¹ állt, akárcsak a szlovákok és a nem erdélyi románok többsége. Nagyobb gond azonban, hogy a szerző mivel támasztja alá állítását: „1849-ben Aradon öt német anyanyelvű táborszereget végeztek ki...” (150.). Ezt követően azonban öt német *nevű* főtisztet sorolt fel. Vécsey Károly gróf nem volt közöttük, pedig ő alig tudott magyarul, németül taníttatta apja (aki egyébként, a bécsi magyar testőrség utolsó parancsnoka volt, és 1849-ben levélben kérte a hadbírókat a fiával szembeni szigorú ítéletre). A *Kisebbségpolitika* által felsorolt 5 főtisztből egyébként egy osztrák³² volt, egy pedig németországi német – az ő 1848-49-es magatartásuk nem informatív a magyarországi németek lojalitását illetően. Ha már az aradi vértanúk nemzetisége szóba került, akkor érdemes lett volna azt hangsúlyozni, hogy a németek mellett két örmény, egy horvát és egy szerb származású személy is volt, utóbbi kettő ráadásul határőrcsaládból, s mindketten harcoltak a szerb felkelők ellen is. Ugyanakkor a császári hadsereg tiszjeinek mindegy 90%-a végig a császári oldalon maradt, köztük számos magyar, beleértve az aradi vértanúk több rokonát is. Hogy miért álltak a *hivatásos tisztek* egyik vagy másik oldalra 1848-49-ben – ez bonyolultabb kérdés annál, mint hogy milyen etnikumhoz tartoztak. S ha ezt végiggondoltuk, akkor azt is érdemes lenne

³⁰ Pontosabban: egyszer említést nyer „az osztrák ház” – a szerb követeléseket tárgyalása kapcsán (34.).

³¹ Bonyolultabb, de érdemes ezt a kifejezést használni, mert a szabadságharc idején *nem* állt *minden* magyar anyanyelvű hazai lakos a Kossuth-féle vezetés oldalán.

³² Poeltenberg Ernő, aki utolsó szavaival állítólag a „magyarok ügyét” emlegette. Lengyel származású felesége egyébként az egész szabadságharc alatt Bécsben élt.

újra vizsgálni: talán a többi szereplőt sem annyira problémátlanul a nemzeti/nemzetiségi azonosulása mozgatta, mint ahogy azt a másfél évszázada folyamatosan csiszolatott nacionalista mitológiák feltüntetni próbálják.

Apróság, bár a könyv szerkezetére nézve mégis jellemzőnek tekinthető, hogy e határozott eseménytörténeti ívvel bíró mindössze másfél éves periódus kapcsán is szinte folyamatos az időrendi ugrálás. E rövid részletnek is egy kisebb részében például, a következő sorrendben kerülnek tárgyalásra az egyes események vagy megnyilatkozások:

- szóba kerül az erdélyi románok 1848 májusi gyűlése;
- majd 1848 októberi ellenkormány-alapításuk;
- majd „Kossuth reagálásaként” a könyv idézi a híres „*de egy nemzetnél több itten nincsen*”-beszédet (ami valójában 1847-ben hangzott el; igaz, az idézet forrásaként megadott tanulmány ugyancsak az 1848 őszi események kapcsán idézi, ugyancsak évszám nélkül);
- majd utalás következik az 1848 áprilisi törvényekre,
- ezt követően pedig az 1849. június 6-i minisztertanácsra;
- aztán a román követelésekre adott 1848 szeptemberi válaszra;
- majd a szerbeknek adott 1848 novemberi békeajánlatra;
- végül az 1848 augusztus végi törvényjavaslat következik.

Mindezt 7, egymást követő bekezdésben.

A szerb haderő „*megkezdte a fegyveres felkelés előkészítését*” (35.), majd egy oldallal később megtudjuk, hogy az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848 novemberében békeajánlattal fordult a szerbekhez, illetve hogy az 1849 júliusi ajánlat amnesztiát ígért mindenkinek, aki leteszi a fegyvert (36.). Mindössze *ilyen terjedelemben és ilyen módon* került tárgyalásra, hogy az 1848-49-es szabadságharcval egyidőben heves nemzetiségi polgárháború zajlott Magyarországon. Ennek során a Délvidéken és Erdélyben időnként már a 20. századot megelőlegező népi pirtások is előfordultak, amelynek *mind az elkövetői, mind az elszenvetők között voltak magyarok, szerbek, helyi németek és románok*. Mindezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, mivel a magyarok által elkövetett vérengzések történetét elevenen tartják a környező országok nemzeti diskurzusai, míg a magyarországi diskurzus egy része – ironikus módon beleértve a *Kisebbségpolitikát* is – az elfojtás stratégiáját választotta.

Félreértés ne essék: nem azt állítom, sőt, kifejezetten elutasítom, hogy „*a szerbek kezdték a harcot és a vérengzéseket is*”-féle nacionalista ellenvádaskodásba kellene bocsátkoznunk (még akkor is, ha a fenti állítás tényszerűen igaz). Mindenekelőtt *foglalkozni kellene* a problémával, lehetőleg oly módon, hogy ne egyszerűsítsük le az „*itt az elkövető, itt pedig az áldozat*” képletre az ennél bonyolultabb szituációt.

Az olvasók elnézését kérem az esetleg túl hosszú kitérő miatt, de talán tanulságos lesz: a szerb vajdaság számára követelt öt vármegyében alig 20%-ot tett ki a szerbek aránya, a magyarok, a németek, és a románok külön-külön többen voltak.³³ Ebbe területbe nem számoltuk bele a határőrvidéket, ami 1848-ig Bécs közvetlen irányítása alatt állt. A szerb felkelőkhöz csatlakozó határőröket továbbra is császári tisztjeik irányították, illetve a hivatalosan oszmán fennhatóság alatt álló, a gyakorlatban azonban autonóm Szerbiából érkező több ezer önkéntest is Mayerhofer alezredes, belgrádi osztrák császári konzul toborozta és irányította Magyarország ellen. Amikor a szerb felkelés kirobbant, tehát 1848 nyarán, még a Habsburg-hű tisztek és főtisztviselők körében is nagy volt a zűrzavar. Egy Blomberg nevű császári ezredes például katonákat – egyébként galíciai lengyel csapatokat – irányított a többségében svábok és románok lakta, de szerb többség által körülvett település, Fehértemplom védelmére. Blomberg maga is szenvedett helyzete bizonytalanságától, s addig szorgalmazta máshová vezénylését, amíg végül sikerrel járt. Ezt követően, 1848. augusztus 19-én szerb felkelők törtek a településre, ahol számos – a fentiekből következően *nem magyar* – lakost megöltek. A helyi sváb és román ellen-felkelők végül kiverték a támadókat, majd ők rendeztek mérsárlást a településen élő szerbek között. Blomberg beszámolója az eseményekről csak szeptember elején jutott el Bécsbe, ahol azt olvasó Wessenburg osztrák miniszterelnök rosszalta Mayerhofer szerepét. A miniszterelnököt azonban hamarosan menesztették, Mayerhofert pedig tábornokká nevezte ki a császár.

1848 őszére tisztázódott a március óta zavaros helyzet, tehát hogy a Habsburg udvar minden kompromisszum elutasításával a magyar forradalom leverésére törekszik, a nemzetiségi mozgalmak kihasználásával is – de a magyar kormánypártiak már korábban is erre gyanakodtak, ettől félték, tehát a nemzetiségekkel szembeni paranoid gyanakvásukat, sajnálatos módon igazolva láthatták. Itt kell még felhívni a figyelmet arra

³³ Hermann Róbert (2009) *Forradalom és szabadságharc 1848-1849*. Budapest: Kossuth, 34. o.

a *Kisebbségpolitikában* kissé elsikkadó jelentőségű epizódra, hogy 1848 késő nyarán a magyar kormány hajlandó lett volna beleegyezni – a mindig is kissé kivételként kezelt – Horvátország akár teljes elszakadásába is. Javaslatukra azonban a bécsi kormányzat nem reagált, majd hamarosan Jelačić – aki egyszerre volt horvát nemzeti vezető és császári főtiszt – támadásba lendült Magyarország ellen (mint ismeretes, egészen Pákozdig jutott). Az epizód nyilván nem bátorította a kiegyezést kereső politikát. Ilyen előzmények után a román felkelőkkel 1849 nyarán összehozott *megállapodás* (a *Kisebbségpolitika* csak a magyar törvényjavaslatról akar tudni) figyelemreméltó teljesítménynek számít – csak túl későn született.

Bindorffer Györgyinek abban igaza van, hogy az 1790-től 1918-ig tartó korszak egészét tekintve, a magyar politikai közvélemény túlnyomó többsége könnyűnek találta a kisebbségekkel kapcsolatban. De *nem mindig, és nem kizárólag* szűklátókörűségből, a kisebbségi mások megvető lenézése miatt. Ez sehol sem látszik jobban, mint éppen 1848-49 kapcsán (éppen ezért nem szabad csak ebből korszakból általánosítani – ahogy a stupid nemzeti önelégültség korszakának számító utolsó évtizedekből sem).

Ismétlem: a nem magyar nemzetek konfliktusait, egymással szembeni erőszakos fellépéseit nem valamilyen „történelmi sárdobáló verseny” miatt kell kihangsúlyozni. Hanem azért, mert az enélkül kialakuló kép éppúgy hamis mítosszá válik, mint az ellenkép „Trianon-mítosz” (amely szerint tehát „*hazánkat kizárólag a külső erők szakította szét*”). Hogy a *Kisebbségpolitika* visszapillantó tükre mennyire torzít, az jól látható a harmadik példában is. Ez már a „végjáték”, amikor kiderül, hogy „*Károlyi és Jászi... javaslatai nem voltak versenyképesek a csehszlovák, délszláv és román egységtörekvésekkel, amelyek szellemiségét Wilson elnök 1918 elején napvilágot látott önrendelkezésével is támogattott.*” (51.) A *Kisebbségpolitika* ezután utal a különböző Nemzeti Tanácsok elszakadási döntéseire³⁴, végül ezzel a – történelemtudományi

³⁴ Megint a jól ismert esetlegességekkel és figyelmetlenségekkel. „*A szászok Románia mellett döntöttek*” (51.) – nem esik szó viszont a románok döntéséről, pedig ez határozta meg a legnagyobb és legnépesebb terület elcsatolását; nem véletlen, hogy a meghozatalának napja (december 1.) mai napig nemzeti ünnep Romániában. Az 1917 és 1920 közötti kort tárgyaló 6-ból egy bekezdést (51-52.) annak szentel, hogyan biztosította a Tanácsköztársaság „*a nemzetiségi önkormányzatok működését*” – miközben az 1945-1990 közötti korszak leírásából világosan kiderül:

nézőpontból hajmeresztő – mondatrésszel folytatja: „*a Vix-jegyzék 1919. március 20-i Budapestre érkezése után [kiemelés tőlem – D. Cs.] pedig a szerbek, románok, a csehek és a szlovákok alkotta kisantant megtámadta, majd elfoglalta Erdélyt, a Dél- és Felvidéket*” (51.). Valójában 1918 novembere óta újabb és újabb területeket szálltak meg; többször előfordult, hogy amikor a magyar kormány tiltakozott a román vagy csehszlovák előrenyomulás ellen, az antant nem hogy nem a megszállókat rendelte vissza, hanem utólag kiadott utasításával „legitimálta” az újabb megszállást; a belgrádi fegyverszüneti egyezmény (1918. november 13.) kifejezetten megszállásról írt, amely mögött elvileg meg kellett volna maradnia a magyar közigazgatásnak – a gyakorlatban azonban a megszálló hatóságok azonnal megkezdték a berendezkedést. 1919. március 20-án pedig a demarkációs vonalak egyes helyeken már a későbbi trianoni határokon *belül* húzódtak.

Nem csak jogi finomság, hogy 1918-19-ben nem létezett még kisantant – de facto sem létezett szövetség a különböző irányból érkező megszállók között, akik egymással is versengtek a területgyűjtögetésben. Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia nem csak Magyarországgal, de gyakorlatilag valamennyi szomszédjával területi vitába, esetenként fegyveres konfliktusba keveredett 1918 és az 1920-as évek eleje között. Wilson ide, önrendelkezéselv oda, a határok kérdésében elsősorban katonai-stratégiai tényezők döntöttek.

A számos kisebb, a könyv lényegi mondandóját nem érintő tévedésre nem tudok kitérni, de egy, több szempontból is tünetértékű esetet nem tudok említés nélkül hagyni: „*III. Ince pápa szemrehányó leveléből tudjuk, amelyet I. Imre magyar királyhoz intézett 1204-ben, hogy az országban csak egy latin kolostor működött számos görög kolostorral szemben*” (140.). A *Kisebbségpolitika* által itt hivatkozott cikk megtalálható az interneten, s így könnyen leellenőrizhető: a szerző – akit nem akarok megnevezni, nehogy „kabátlopási ügybe” keveredjen – nem említi III. Incét, sem a nevét, sem a levelét (legalábbis ebben az írásában). Nagyobb baj, hogy nem kell a kérdés szakértőjének lenni, csak az ilyenkor – tehát, amikor egy szakkönyv történelmi áttekintésében említjük a témát – minimálisan elvárható ismeretek birtokosának, hogy a fenti állítás az első

Bindorffer is tudja, hogy a kommunista rendszerekben komolytalan *bármiféle* önkormányzatról beszélni. Figyelmetlen fogalmazásról lehet szó, akárcsak az alábbi mondat leírásakor: „*a Tanácsköztársaságot követő kormányok mindent megpróbáltak Nagy-Magyarország egyben tartására [kiemelés tőlem – D. Cs.]*” (52.).

pillantástól kezdve „gyanús” legyen. Hiszen a pannonhalmi bencés kolostor már Szent István megkoronázásakor létezett, az első Árpád-házi király pedig maga is *több* nyugati rítust követő bencés kolostort alapított. Ezt a számot szinte valamennyi utódja gyarapította, sőt, számos főembere is (annak ellenére, hogy Róma nehezményezte és tiltani próbálta az ilyen „magánegyházak” létrehozását, illetve annak ellenére, hogy a főemberek ekkor még messze nem voltak olyan vagyonosak, mint a 13. századtól kezdve); egyedül III. Béla (tehát az idézetben szereplő Imre elődje) a ciszterci rend öt kolostorát alapította. Azt sem tartom valószínűnek, hogy a középkor legnagyobb pápájának tartott III. Ince, aki hivatali ideje alatt évi átlag 280 levelet³⁵ küldött ki egyházi és politikai vezetőknek, annyira tájékozatlan lett volna, hogy a kor egyik legnagyobb területű keresztény királyságának minimum többtucat, de lehet, hogy a százat is meghaladó latin kolostorából csak 1-ről tudott.

Összefoglalóan: a történettudományi tévedések és hibák nem önmagukban jelentik a legnagyobb problémaforrást, hanem annak tüneteiként, hogy a *Kisebbségpolitika* történelemszemlélete *történelmietlen*. Szerzője a „modern nemzet(iséget)” azonosítja az etnikumokkal, azok létét pedig szubsztancialista módon előfeltételezi a kor egészében. Megközelítésében a Kárpát-medencei nemzet(iség)ek mai formájukban *léteztek* 1790-ben éppúgy, mint napjainkban; ezek a nemzet(iség)ek, mintegy a létükből fakadó természetességgel mindig is önrendelkezést követeltek (mármint, amikor nem fojtották el a hangjukat); az önrendelkezés joga pedig, beleértve a Magyarországtól való elszakadás jogát is, mindig is magától értetődően megillette volna őket, és ha a magyar politikai elit (a *Kisebbségpolitika* nyelvhasználatában: „a magyarok”) elutasították az akárcsak potenciális szeparatizmust is, az csakis rövidlátó és inkorrekt önzésüknek tulajdonítható.³⁶

35 Pontosabban: ennyi maradt fenn. Southern, R. W. (1987) A nyugati társadalom és az egyház a középkorban, ford. Jászay Gabriella, Budapest: Gondolat, 128. o.

36 Ez utóbbi állításban természetesen sok igazság is van. De azon 1918 előtti érvekben is például, amelyek előre figyelmeztettek, hogy a Magyarország felosztása, bármilyen kombinációban, nem szünteti meg a „kisebbségi kérdést”, csak „átcsoportosítja”. Az új Csehszlovákiában például 51% volt a csehek aránya – mint a magyaroké az 1918 előtti Magyarországon. Ha a szlovákokat is a „többségi nemzethez” soroljuk, az újabb 14%-ot jelent, de érdekes „önrendelkezés” az a helyzet, amikor például a szűkebben vett Szlovákiában a középiskolai tanárok vagy a bírák fele cseh volt,

A történelmi áttekintés megközelítésének módszere ráadásul történelemtudományi szemszögből nézve is elavult: az ide tartozó szöveg nagy többsége ugyanis rendeletek, törvények, törvényjavaslatok és politikai deklarációk ismertetéséből és kommentálásából áll. Ironikus, hogy éppen egy *szociológus szerző* történelmi áttekintésében sehol sem jelenik meg a korabeli társadalom, a mindennapi élet, a mentalitástörténet, az a mód, ahogy az emberek a nemzetiségek együttélését és a nemzetiségpolitikákat megélték.

Végezetül: a történelmi áttekintés jelentős része még jól megírva is *funkciótlan* lenne, mivel semmit nem ad hozzá a kisebbségek mai életének a megértéséhez. (Összehasonlításképpen képzeljünk el egy mai, kisebbségi vonatkozással nem bíró magyarországi szociológiai kutatást: mi értelme lenne a történelmi előzmények tárgyalásakor rendszeresen a középkorig visszanyúlni?) Vegyük példának okáért a görög kisebbség történetét: ez is az Árpád-korral kezdődik,³⁷ majd nagyobb teret kapnak a 17-19. századi „görög” kereskedők. Az ő történetük tényleg nagyon érdekes, a recenzens szívesen olvasna róluk többet is – de nem ebből a kötetből. Először is: a korabeli „görögökről”, bár sosem idézőjelekben használva a kifejezést, de Bindorffer is megírja, hogy „*gyűjtőnévként szolgált a Balkánról érkező görög nyelvet beszélő és ortodox kereskedők csoportjainak megnevezésére, akik között voltak szerbek, bosnyákok, bolgárok, monostiri albánok, cincárok... moldovánok, örmények is.*” (141.). Ez a csoport ráadásul a 19. században asszimilálódott vagy visszatelepült (nem lepne meg, ha egy részük identitást váltott, tehát szerbbé, bosnyákká, bolgárrá stb. „vált” volna); végül gyakorlatilag eltűnt: a két világháború között már csak néhány tucat görög anyanyelvű személyt írtak össze (142.). A mai görögök az 1946-48-os görög polgárháború alatt és után Magyarországra menekültek leszármazottai. Nincs tehát demográfiai folytonosság a koraújkorai „görögökkel”, a kulturális folytonosság tudata pedig feltehetően konstruált – mint gyakorlatilag minden nemzeti(ség)i hagyomány folytonossága. A régi „görögökről” ilyen megközelítésben lett volna értelme írni, de akkor sem három oldal terjedelemben (140-142.). A különböző korszakok csak nevükben azonos, egymástól nagyon eltérő népcsoportjainak a szubsztancialista azonosítása ismét tünetértékűnek bizonyult.

vagy a „csehszlovák hadsereg” tábornokainak és ezredeseinek 0,17%-a volt szlovák nemzetiségű (vagyis 1 fő).

³⁷ Apróság, de a szöveg Szent Hierotheoszt az Árpád-házi királyok kortársaként emlegeti (140.), pedig ekkor (10. század első fele) még nem létezett a Magyar Királyság.

A *Kisebbségpolitika* terjedelmének relatív többségét nem a történelmi áttekintés, hanem egy szociológiai vizsgálat beszámolója alkotja. Két megye (Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén) négy nemzetiségének³⁸ (cigányok, görögök, németek, ruszinok) kisebbségi önkormányzatait keresték meg, kérdőívekkel vagy interjúkkal (169-170.). A minta nem reprezentatív, de ez nem okozhat problémát, ha a mintavétel, a módszerek, vagy az összegyűjtött adatok típusa megfelel a szokászerű szociológiai követelményeknek, s jelen esetben ez a helyzet. Mégis, a hatalmas adatmennyiség ellenére hiányérzetem támadt.

Bindorffer 115 kisebbségi önkormányzattól kapta vissza a kiküldött kérdőíveket; az interjúkkal együtt már 125 település 147 kisebbségi önkormányzatától szerzett adatokat. Miközben megtudjuk, kisebbségtípusokként mekkora volt a visszaküldési arány (169.), illetve megtudjuk az egész minta eloszlását településtípusok (171.), illetve a település lélekszáma szerint (172.), egyvalami nem derül ki: a 147 önkormányzattól mennyi volt cigány, mennyi német, mennyi görög, illetve mennyi ruszin. Ezt még kiszámolni sem lehet a visszaküldési arányokból (amelyek az egyes kisebbségek esetében 20% és 67% között ingadoztak), ugyanis olyan összesítés sincs, hogy a két megyében összesen hány volt az egyes kisebbségek önkormányzataiból.

Kísérletet tettem a minta belső arányainak kiszámítására más módon is, de nem sikerült. Ugyanis a vizsgálatot ismertető részben található összesen 49 táblázat és 13 diagram egyikében sem szerepelt esetszám – csak százalékos megoszlások. Ennek hiányolása nem csak pedantéria: attól, hogy a vizsgálat bevallottan – és ismétlem: amúgy legitím módon – nem is törekszik reprezentativitásra, az esetszám még informatív lehet a vizsgálat nyert adatok általánosíthatóságát illetően.

³⁸ A választási szempontokat az határozta meg, hogy két-két makro-, illetve mikrokisebbség legyen, mindegyik alcsoportban egy-egy „nemzetiség”, illetve „etnikai csoport” (168.). Utóbbi megkülönböztetést, meg kell vallanom, a fogalmi tisztázásra törekvő külön fejezet (14-24.) elolvasása után sem igazán értem. Hisz’ e fejezet végső konklúziója szerint „amikor kisebbségekről beszélünk, egy »nyílt forráskódú« konglomerátumra utalunk, amelyek tagjai a jelen kisebbségpolitikai rendszerben objektíve nem meghatározhatók.” (24.)

A 43. táblázat például az önkormányzatok által kifizetett *tiszteletdíjakat* mutatja három kisebbség³⁹ és négy összegkategória alapján bontva (279.)

43. táblázat. Tiszteletdíj összege összegkategóriákként (%)

Ft	Cigányok	Németek	Ruszinok
50 000 alatt	10	50	33,3
100 001 – 300 000	30		33,3
300 001 – 500 000	50	50	33,3
500 001 felett	10		

A táblázatot kísérő szövegből megtudhatjuk, hogy tiszteletdíjat csupán az önkormányzatok 17%-a fizetett (ezen belül például a német önkormányzatok 9%-a) – kiszámolhatjuk tehát, hogy a fenti, 12 cellás táblázatban összesen 20 eset lehet. De hogy például 3 ruszin önkormányzat szerepel ebben a táblázatban, vagy éppen 6, az nem derül ki. Egy biztos: meglehetősen vakmerő vállalkozás ennyi esetből általánosításokat levonni.

A kötet egészére oly jellemző „apróságok” egyike, hogy a fent idézett részlet egészében *csak összegek* szerepelnek. Tehát csak sejteni lehet, hogy éves, nem havi összegekről van szó, nem tudjuk meg, mennyi a kifizetésből a járulék (tehát mennyi a nettó jövedelem), illetve azt sem, hogy *hány ember között* oszlik el ez a jövedelem. A szöveg emlegeti az „*irreálisan magas 5 milliós*” felső határt is – ehhez képest meglepő, hogy a táblázat legmagasabb összegkategóriája félmillió forint fölött kezdődik (és a tiszteletdíjat fizető cigány önkormányzatok 10%-a tartozik ide). Mivel egy korábbi

³⁹ „A görög önkormányzatok [ugyanis] nem szántak erre egyetlen forintot sem” (275.) – ezt az adatot érdemes lett volna összevetni a három oldallal későbbi elemzéssel a szociális kiadásokról. Míg a teljes mintának mindössze 10%-a fizetett ki ilyen összegeket, átlagosan 75 ezer forintot – addig az „egyik görög önkormányzat 450 000 forintot szánt szociális kiadásokra” (278.) Itt is kifejezetten fontos lett volna ismerni az esetszámot – ha ezt az egyetlen görög önkormányzatot kivesszük, akkor az átlag máris 50 ezer forint alá csökkent volna.

tablázat szerint csak a cigány önkormányzatok 3%-a, illetve a német önkormányzatok 3%-a rendelkezik egyáltalán 3 millió forint feletti teljes működési költséggel (274.) (ismét csak sejteni lehet, hogy évente) – erős a gyanú, hogy mindössze egyetlen önkormányzatnál mondták valamiért ezt a teljesen irreálisnak tűnő összeget, amelyről még az sem biztos, hogy kifizették. Az viszont biztos, hogy ilyen kis esetszám mellett egyetlen ilyen hihetetlen adat is el tudja torzítani az átlagos összegekre vonatkozó számításokat.

Önmagukban is érdekesek lehetnek az adatsorok, hogy milyenek a kisebbségi önkormányzati elnökök vagy képviselők nemi (196-197.), korosztályos (200-203.) vagy iskolai végzettség szerinti (203-206.) megoszlása. Pontosabban: érdekesek lehetnének, ha tudnánk, hogy „ez most sok, vagy kevés”? Magyarán, ha lenne mivel összehasonlítani ezeket az adatokat – példának okáért, ha vannak hasonló adatok a helyi önkormányzatokról, az adott kisebbség egészéről vagy akár az összklakosságról.

A *Kisebbségpolitika* lelkiismeretesen végigtárgyalja a témával kapcsolatban felmerülő legfontosabb dilemmákat – kvóták, parlamenti képviselet, a regisztráció kérdése, stb. –, korrektül ismerteti a felmerülő érveket és ellenérveket. Mégis, ezeket elolvastva újra meg újra elfogott a kötet más részeiről már oly ismerős hiányérzet. Eszem ágában sincs „védeni” az elmúlt két évtized magyar politikai elitjét, valószínűleg ők sem érzik, hogy rászorulnának erre, de éppen a *Kisebbségpolitika* bizonyítja számomra, hogy számos esetben olyan dilemmák megoldását kéri rajtuk számon, amelyeknek egyszerűen nincs megoldása. A törvényszerű kudarc után pedig jönnek a sugallatok vagy éppen vádak, hogy mindez a többségi politikusok magánérdekeiből és/vagy inkompetenciájából és/vagy kisebbségellenes attitűdjei miatt következett be. Mindezen magyarázatokkal sokszor nem is tévednénk nagyot – de a problémák nem pusztán, sőt, nem elsősorban ennek köszönhetően következnek be (ahogy, példának okáért, s román iskolai hátrányai sem pusztán néhány rossz törvénynek, az pedig nem néhány politikus cigányellenességének „köszönhető”).

Vegyük például a kisebbségek parlamenti képviseletét. Sajnos, szinte senki sem meri bevallani, hogy ennek ígérete a rendszerváltás körüli idők egyik nagy tévedése volt. A kisebbségek parlamenti képviselete ugyanis nem megoldható más módon, mint

- vagy az egyenlő szavazat elvének durva megsértésével,
- vagy a parlamenti képviselők számának sokezresre duzzasztásával,

- vagy a kétkamarás rendszer bevezetésével. Bármelyik megoldás bevezetése több problémát vonna maga után, mint amennyit „megoldana”.

A másik ilyen tanulságos dilemma a „*ki szavazhat a kisebbségi önkormányzatokra?*”-kérdés. Vagy a sokáig érvényben lévő „*bárki, aki akar*”-elvet alkalmazzuk, annak minden súlyos problémájával,⁴⁰ vagy valamilyen „listát” készítünk, valamilyen módon regisztráljuk a kisebbségi szavazókat. Sokan elfelejtik, hogy az ilyen regisztráció elkészítésének sokáig éppen a kisebbségek jelentették legnagyobb gátját. Ezzel nem moralizálni akarok, csak rámutatni: ha a hazai kisebbségek határai „elmosódottakká váltak”,⁴¹ ebből – a paradox módon – nem csak az következik, hogy a kisebbségi elitet elkeseredetten igyekeznek meghúzni a közösség határait, de az is, hogy egyes szituációkban éppen az elmosódottság fenntartásához fűződik érdekük. Hisz’ ezáltal lehetőségük nyílna arra, hogy a csoportot, amelynek szószólói kívánnak lenni, még nagyobbak tüntessék fel. Lehet, hogy nem mindenkinek fog tetszeni a hasonlat, de hasonló stratégiáról van szó, mint a mai magyar történelmi egyházak esetében, amelyek körömszakadtáig küzdenének minden olyan „regisztrációs” ötlet ellen, amelyből kideríthető lenne valódi társadalmi bázisuk mérete.

Ráadásul, ahogy a *Kisebbségpolitika* ezt is kimutatja: önmagában a regisztráció sem oldja meg az alapproblémákat.⁴² Sőt, még az sem oldaná meg a helyzetet, ha a regisztrációt maguk a kisebbségek vennék a kezükbe (195.), ahogy azt gyakran követelik is. Igazi „22-es csapdájába” kerültünk – ahogy 1790-től a mai napig olyan gyakran.

⁴⁰ Bindorffer érdekes módon nem emlegette a hírhedt jászladányi esetet, amikor bevallottan nem roma képviselők szavaztatták be magukat a cigány kisebbségi önkormányzatba, hogy az ne akadályozhassa a helyi önkormányzat szegregációs törekvéseit. A törekvés nem csak sikerrel járt, de a helyi önkormányzat még pert is nyert a művelődésügyi miniszterrel szemben.

⁴¹ „...mára a nyelvi asszimiláció, a vegyes házasságok és modernizációnak áldozatául eső kisebbségi kultúra jelentős részének elvesztése elmosódottá tette a kisebbségi csoport határait.” (7.)

⁴² Hogyan lehetne „objektíve” megállapítani, hogy valaki kötődik valamely kisebbséghez? Csupán egyetlen adalék: a Kisebbségpolitika vizsgálata szerint a kisebbségi önkormányzatok „anyanyelvén 1%, mindkét nyelven 16% ülésezett, 87% pedig kizárólag magyar nyelven tartotta üléseit” (216.)